

De Vrije Fries

Deel 97
2017

THEMA

VAN BUORSKIP TOT GLOBAL VILLAGE: SPORT EN IDENTITEIT

Ludodiversiteit of identiteitsconstructie?

Sport and Cultural Identity in Brittany

Traditional Sport and Regional Identity on Gotland

Atje Keulen-Deelstra: vrouw van de natie

Beeldvorming van het kaatsen

BIJDAGEN

Friese Lieve Vrouwen

De geschilderde kamer in het Martenahuis te Franeker

De guillotine in Leeuwarden en Groningen

Friese slaveeigenaren in beeld

ESSAY

Gjin miensker sûnder mienskip

Archeologische Kroniek

Jaarverslag Koninklijk Fries Genootschap

De Vrije Fries

Sinds 1839

De Vrije Fries

Jaarboek

uitgegeven door het
Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur
en de Fryske Akademy

Deel 97
2017

Deel 97
2017

Sinds 1839

De Vrije Fries

Deel 97

2017

Sinds 1839

De Vrije Fries

Deel 97
2017

Jaarboek uitgegeven door het Koninklijk Fries Genootschap voor
Geschiedenis en Cultuur/Koninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis en
Kultuer en de Fryske Akademy

Redactie

Dr. Arjen Dijkstra (secr.), dr. Johan Frieswijk,
dr. Nelleke IJssennagger, drs. Martha Kist, drs. Otto
Knottnerus, dr. Joop Koopmans (voorz.), dr. Marijn
Molema, dr. Han Nijdam (eindred.), Suzanne Rus MA,
Hans Zijlstra

Redactieassistentie (FA): Janneke Spoelstra MA

Redactieadres

Redactie *De Vrije Fries*
p.a. Fryske Akademy
Postbus 54
8900 AB Leeuwarden

Ontwerp en opmaak

Van der Let & Partners, Heerenveen

Illustraties omslag

Boven: Diorama van de suikerplantage Merveille in
Suriname door Gerrit Schouten, uit 1829 (Collectie Stichting
Nationaal Museum van Wereldculturen, Coll.nr. TM-3290-2)
Onder: Schaatster Atje Keulen-Deelstra krijgt aanwijzingen
van haar trainer (plaats en datum onbekend). Nationaal
Archief/Collectie Spaarnestad/Kees Jansen

ISBN 978-90-6171-022-6
FA-nummer 1106
NUR-code 680

De redactie houdt zich aanbevolen voor kopij. In het
algemeen gaat haar voorkeur uit zowel naar weten-
schappelijke artikelen als naar meer essayistische
bijdragen op het terrein van de Friese geschiedenis,
kunst, literatuur en archeologie. De plaatsing van de
Friese 'stof' in een bredere context is daarbij gewenst.
Kopij dient digitaal te worden aangeleverd, opgemaakt
volgens richtlijnen die bij het redactiesecretariaat
kunnen worden opgevraagd. *De Vrije Fries* kent een *peer*
review procedure en is geïndexeerd door de European
Science Foundation (ERIH PLUS). Bijdragen kunnen
aan peer reviewers worden voorgelegd. (Deze bijdragen
zijn in de inhoudsopgave gemerkt met een *).

Inhoud

	Fan de redaksje / Van de redactie	5
	THEMA: VAN BUORSKIP TOT GLOBAL VILLAGE: SPORT EN IDENTITEIT	
Daniël Rewijk	Ludodiversiteit of identiteitsconstructie? <i>Traditional sports and games in de cultuurgeschiedenis</i>	8
Philip Dine*	Sport and Cultural Identity in Brittany <i>From Pre-modern Contexts to Post-modern Contexts</i>	18
Leif Yttergren*	Paerk and Varpa <i>Traditional Sport and Regional Identity on Gotland</i>	28
Marieke Verweij*	Us Atsje! <i>Atje Keulen Deelstra: schaatsster in Friesland, vrouw van de natie</i>	38
Pieter Breuker*	Beeldvorming van het kaatsen <i>Van 'spel der pootelingen' naar cultuursport</i>	48
	BIJDAGEN	
Lianne van Beek	Friese Lieve Vrouwen <i>De verering van Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden en Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden in de vroege zestiende eeuw</i>	62
Ige Verslype, Annemieke Heuft en Margriet van Eikema Hommes*	De geschilderde kamer in het Martenahuis te Franeker <i>Ontstaansgeschiedenis, oorspronkelijke gedaante en latere aanpassingen</i>	78
Henk Boels*	De guillotine in Leeuwarden en Groningen in de Franse tijd, 1810-1813	126
Margriet Fokken*	Friese slaveneigenaren in Suriname en Curaçao in beeld <i>Compensatiegelden vanwege de afschaffing van de slavernij als lens op Friese betrokkenheid bij slavernij</i>	142
	ESSAY	
Eddy Wymenga	Gjin miensker sûnder mienskip	160
	KRONIEK	
Nelleke IJssennagger	Archeologische Kroniek van Fryslân over 2016	168
	Jaarverslag Koninklijk Fries Genootschap over 2016	181
	Over de auteurs	183

Gjin miensker sûnder mienskip

EDDY WYMENGA

It efterste stikje lân fan ús pleats yn Garyp lei yn it sker.¹ Ik ha my der altiten oer fernuverre dat dy namme – miensker, *meenschar* yn it Nederlânsk – fanâlds slacht op mienskiplik brûkte grûn. Hoe wurke dat earder? Tsjintwurdich is dy âlde foarm fan langedbrûk sa goed as net mear te finen yn Nederlân, en ek op de measte plakken yn Europa ferdwûn. Dochs wurdt ek yn dizze tiid it lanlik gebiet mienskiplik brûkt, mar oars as yn it ferline. Boeren, boargers en bûtenlju brûke allegear it bûtengebiet en hawwe dêr, yn sekere sin, dieldelangen. As it giet om de wize wêrop't wy omgean mei natuer en lânskip, liket dat hjoed-de-dei lykwols earder oarsom te wêzen en stean boeren en boargers mear en mear foarinoar oer. Mei help fan de term ‘miensker’, as hjoeddeiske metafoar foar dat mienskiplik brûken en belang, freegje ik my yn dizze bydrage ôf oft wy de enerzjy yn de mienskip ek ynsette kinne foar mear kwaliteit en duorsumens yn it lanlik gebiet. Want wa makket dêr wurk fan, no't de nasjonale oerheid in stap tebek dien hat yn har omtinken foar ús lânskip?

‘Dizze grûn fielt net mear as fan ús’

De kwaliteit fan natuer en lânskip libbet sterk yn de Fryske mienskip. Oft it no giet om it iepen gers-

lân yn de Greidhoeke, de feangebieten yn de Lege Midden of de besletten kûlizen yn de Wâlden, hast wykliks jouwe ynstjoerde stikken yn de provinsjale deiblêden blyk fan soarch en lilken oer feroaring en ferlies fan unike wearden. En tagelyk ek fan grutte ferskillen yn fyzje hoe't dy wearden behâlden wurde kinne. Oanfitere troch it boargerinisjatyf ‘Kening fan ‘e Greide’ is yn Fryslân in brede maatskiplike diskusje op gong kommen oer de takomst fan it lanlik gebiet.² De emoasje en djipgong dy't hjirûnder lizze binne yngeand te fielen yn it stik ‘Melk, kaas en landschapspijn’ fan Jantien de Boer yn de Ljouwerter Krante fan juny 2016³ en de reaksjes dy't dêr op folgen.⁴

It dramatyske ferlies fan natuerwearden dêr't ekologen al lange tiid op wize,⁵ is tsjintwurdich foar elkenien te hearren as de stilte yn it boerelân. Doe't ik ferline maitiid mei ús heit (87 jier) yn de Lege Midden om skriezen socht, wie er ferbjistere dat wy se hast net mear fine koene. Soks wie yn syn tiid ûnbesteanber. Mar it binne neist greidefûgels ek oare soarten fan planten en bisten dy't faai steane. Nederlân bongelet tegearre mei Malta dan ek net om 'e nocht ûnder oan de list op it gebiet fan natuerwearden (bioferskaat) yn Europa.⁶

¹ Tank oan Wibe Altenburg, Theunis Piersma, Klaas Sietse Spoelstra, Roel Strijkstra en Sjoerd Wymenga foar ynspiraasje en it trochlêzen fan in eardere ferzje fan dit stik. Meindert Schroor en Frans Sijsma hawwe holpen mei ferwizingen.

² <http://www.kingofthefields.eu/> (rieplachte 15 septimber 2017).

³ Jantien de Boer, ‘Melk, kaas en landschapspijn’, *Leeuwarder Courant*, 11 juny 2016; idem, *Landschapspijn. Over de toekomst van ons platteland* (Amsterdam 2017).

⁴ Inkelde resinte reaksjes yn de *Leeuwarder Courant*: C. Wierda en K.S. Spoelstra, ‘Voorbij de landschapspijn’, 16 septimber 2016, B. Adema, ‘Toon een beetje begrip voor de boer’, 23 juny 2017, S. Schukking, ‘Landschapspijn is politiek’, 7 july 2017, D. Wiersma, ‘Lânskipsfreugde mei tank oan boeren’, 31 july 2017 en J. Rijpmma, ‘Landschapspijn met boter op het hoofd’, 9 septimber 2017.

⁵ Bygelyks W. Altenburg en E. Wymenga, ‘Help, de Grutto verdwijnt’, *De Levende Natuur* 101 (2000) 2, 62-64 en T. Piersma en H. Olff, ‘De Nederlandse biodiversiteit is met verder polderen niet te herstellen’, *De Levende Natuur* 111 (2011) 6, 238-242.

⁶ Planbureau voor de Leefomgeving, *Balans van de leefomgeving 2014* (Den Haag 2014). Sjoch ek <http://themasites.pbl.nl/balansvandeleeftomgeving/jaargang-2014/natuur/biodiversiteit-en-oorzaken-van-verlies-in-europa> (rieplachte 14 augustus 2017).

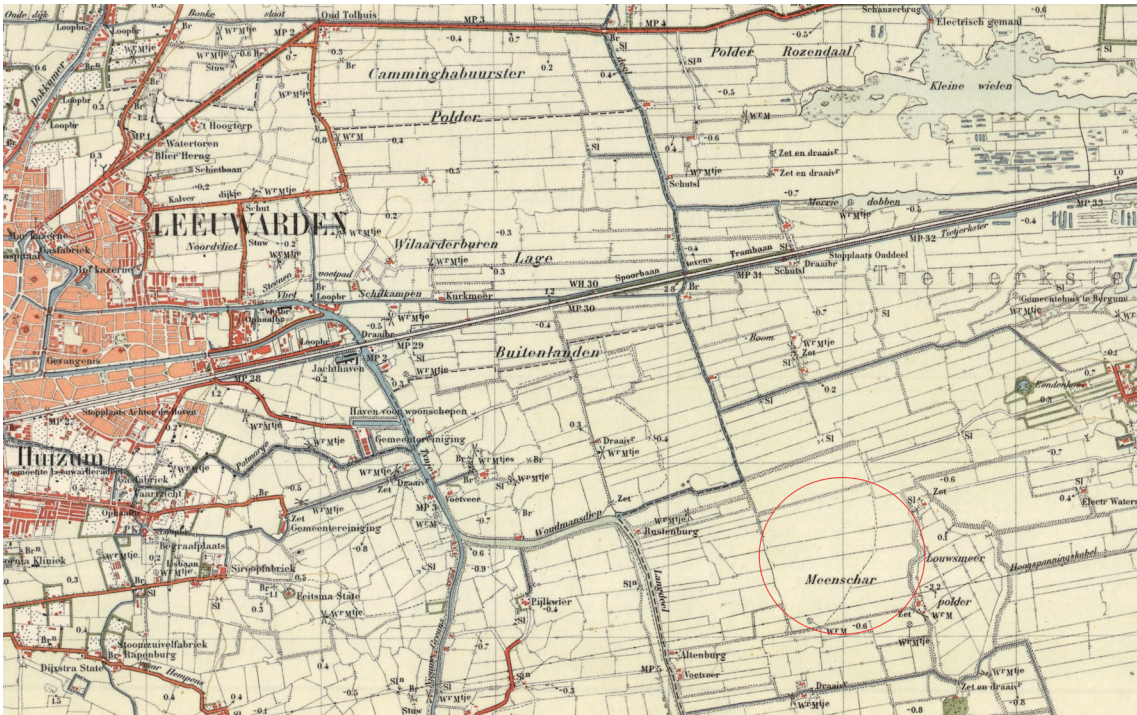
It giet by diskusjes oer Fryske natuer faak oer greidefûgels. Fryslân nimt ynternasjonaal foar greidefûgels dan ek in foarnaam plak yn. Fan de skries briedt sa'n 80% fan de wrâldpopulaasje yn Nederlân, dêrfan it grutste part yn Fryslân. Ek fan oare greidefûgels briedt in grut part yn Fryslân, al rint it tal greidefûgels hurd tebek.⁷ Sa'n 5.000 fûgelwachters fan it Bûn fan Fryske Fûgelwachten⁸ en oare frijwilligers binne jierliks yn de maitiid teset mei de beskerming en it tellen fan greidefûgels. Mei 112 lokale wachten is der yn de measte doarpen in fûgelwacht. Troch dy unike ynfastruktuer fan belutsen frijwilligers binne we tige goed op de hichte fan it ferrin fan it tal greidefûgels yn de provinsje. Sa waard it tal skriezen yn de santiger jierren fan de foarige iuw noch rûsd op 55.000 pearkes, yn 1991 op 30.000, yn 1999 op 20.000 en resint (2013) op 13.500.⁹

It ferlies fan natuerwearden rekket oan ús bân mei it lânskip; út de lânskipsenkête fan it Fries Burgerpanel yn 2014 docht bliken dat foaral in lânskip mei kleurrike greiden – mei in soad ferskaat oan blommen, krûden en bisten – heech wurdearre wurdt.¹⁰ De Fryske identiteit en kultuer binne dan ek foar in part woartele yn it lânskip,¹¹ mar wy kinne dat net mear sjen, hearre of rûke. Koartwei soe men sizze kinne: ‘Dizze grûn fielt net mear as fan ús’. De Boer leit yn har bydrage dan ek de fûnemintele fraach foar, wa't no eins eigener is fan ‘ús Fryske gea’.

Eigenerskip en belutsenens

In soad minsken fiele har njonken brûker ek ‘mei-eigener’ fan it bûtengebiet, ek al is der fan eigendom gjin sprake. De earder neamde lânskipsenkête en in natuerenkête yn 2017 litte sjen hoe belutsen oft Fryske ynwenners binne, en hoe't se oer lânskip en natuer tinke.¹² Se binne tige ynteressearre yn wat der bart op it boerelân, mar wurde meastal net belutsen by besluten dy't de wrâld om har hinne feroaret. Mar dy ‘autonome’ feroarings reitsje har wol en dat liedt ta ferbjustering dat soks samar kin.

Yn de praktyk stean de werklike grûneigeners – hast allegear boeren mei melkfeehâlderij – der omtrint allinne foar as it giet om de ynset foar natuer en lânskip. Hast altyd rekket it oan har tiid (oeren) en har ynkommen. Sûnder stipe is it animo op yndividueel nivo dêrom net grut om in oare kar te meitsjen. Dat nimt net wei, dat ek in soad boeren de kwaliteit fan it lanlik gebiet oan it hert giet; se sjogge lykwols op bedriuwsnivo gjin of amper ekonomyske romte om dêr feroaring yn oan te bringen.¹³ Fan har kant ûnderfine se it gemak wêrmei't boargers har ferantwurdlik hâlde foar it útklaaien fan it lânskip as ûnbegryp foar har benearjende (sosjaal-)ekonomyske posysje. Mei stimulearre troch banken en de suvelnyndustry binne se yn in agrarysk klimaat telâne kaam dêr't produksje it primaat hat. Sa is it mooglik dat anno 2017 ús greidefûgels foar in grut part ferdwûn binne, wylst dy heech wurdearre wurde yn de mienskip. In hjoed-

Miensker by Suwâld op koarte ôfstân fan Ljouwert. Bron: Historische atlas Friesland. Chromotopografische kaart des rijks, 1:25.000, G.L. Wieberdink ed. (Robas, 1990)

deiske ynfolling fan de *tragedy of the commons*,¹⁴ dêr't mienskiplik droegen wearden yn ferdwine omdat yndividuele leden fan de mienskip har foar har ynkommen twongen sjogge in oare kar te meitsjen. De ôfstân tusken produsinten (boeren) en konsuminten (it maatskiplik fjild) wurdt dêrmei hieltyd grutter.

Miensker, meenschar, commons, communaux

Mienskiplik brûkt lân kaam yn in fier ferline rûnom yn Europa foar en hie tradisjoneel te krijen mei mienskiplik eigendom en gebrûk fan grûnstoffen en gewaaks (*resources*). It gie meast om healannen, greiden en feangebieten foar it stekken fan turf mar soms ek om fiskwetter. De opbringsten waarden mienskiplik eksploatarre. De dielde ferantwurdlikens droech by oan it behâld fan de kwaliteit en

opbringst op de langere termyn. Dy mienskerren wiene yn Nederlân oant yn de njoggentjinde iuw rojaal oanwêzich, sis mar oant dy ‘ûnlannen’ oannmakke waarden. Yn Fryslân gong it foaral om greide- en healân sûnder kavelgrinzen; oant yn it begjin fan de achttjinde iuw wie sok gebrûk algemien, letter waard it lân hieltiten mear privatisearre.¹⁵ Op âlde topografyske kaarten stean se yn Fryslân op ferskate plakken oanjûn, benammen op eardere heiden en bûtlannen.¹⁶ (ôfb.) Tsjintwurdich komme se noch werom yn nammen fan strjitten (krekt as it Miensker yn Garyp) en gebieten (bygelyks Easterskar, Himrikker Skarren).

Op de waadeilannen wurdt dizze bysûndere foarm fan lûngebrûk noch yn de praktyk brocht: it kwelderlân fan it Nieuwlands Reid is mienskiplik eigendom fan “de Vennoot” op It Amelân (tsjintwurdich in bf), en de oandielhâlders (boeren fan

7 In grut part fan de populaasjes fan de skries, tsjirk, ljip en strânljip yn Europa briedt yn Nederlân, en dan benammen yn Fryslân. Boarnen û.o.: O. Thorup, *Breeding waders in Europe 2000* (Norfolk 2004), F. Nijland en J. Postma, ‘Hoeveel weidevogels broeden er in Fryslân?’, *Twirre* 25 (2015) 1, 3-10 en R. Kentie, ‘Spatial demography of black-tailed godwits’ (Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen 2015).
8 <http://www.friesevogelwachten.nl> (rieplachte 15 septimber 2017).
9 *Ibidem*.
10 Lânskipsenkête 2016 fan it Fries burgerpanel: http://www.landschapsobservatorium.nl/Uploaded_files/Zelf/resultaten-landschapenquete-friesland-2014.d330c7.pdf (rieplachte 12 augustus 2017).
11 Sjoch foar de bân mei it aaisykjen: Pieter Breuker, *Ljip en aai yn hert en holle* (Ljouwert 2015). Foar de ynstek dat mei it lânskip ek ús kultuer skraler wurdt, sjoch it essay fan Bert Looper, ‘Laaxum en de kunst van het verdwijnen’, *Friesch Dagblad*, 26 jannewaris 2016 en de essaybondel fan Johan van de Gronden, *Wijsgeer in het wild* (Amsterdam 2015).
12 Lânskipsenkête sjoch noat 5; Natoerenkête fan de Friese Milieufederatie, It Fryske Gea en de *Leeuwarder Courant* yn april 2017.
13 Undersyk fan Wageningen Economic Research lit sjen dat it ynkommen fan melkfeehâlders yn Nederlân yn 2016 it leechste wie fan de lêste 16 jier, útsein 2009. Neffens it ûndersyk hie 72% fan de Nederlânske melkfeehâlders yn 2016 swierrichheden mei de likwiditeit. <http://agrimatie.nl/ThemaResultaat.aspx?subpubID=2290&themaID=2272&indicatorID=2065§orID=2245> (rieplachte 14 septimber 2017).

14 Garret Hardin, ‘The Tragedy of the Commons’, *Science New Series* 162 (1968), 1243-1248.
15 Mear ynformaasje ûnder it lemma ‘Schar’ yn de *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân*.
16 Lân dat bûten de polderdiken leit en by heech wetter ûnderstrûpe kin.

it eilân) weidzje dêr yn it simmerhealjier harren skiep en jongfee. Ek de Groede op Skylge wurdt al mear as 100 jier op dy wize beweide.¹⁷

Yn Ingelân wiene *commons* algemien en ek al binne se efterútgien, no noch beslaan *commons* in oerflak fan sa'n 500.000 bunder. It giet benammen om lân dat minder gaadlik wie foar yntinsyf lânboukundich gebrûk.¹⁸ Tsjintwurdich hawwe se yn Ingelân in wichtige rol as natuergebiet. De frije, publike tagong wurdt as in wichtige wearde sjoen en as drager foar it behâld fan de *commons*. Ek op oare plakken yn Europa (bygelyks Sweden en Spanje)¹⁹ komme skerren noch foar as greide foar fee yn steppen of bergen, of as yn de winter ûnderstrûpte healannen. In moai foarbyld binne de *communaux* yn de Vendée yn Frankryk, dy't oant yn de njoggentiger jierren fan de foarige iuw fan grut belang wiene as pleisterplak foar skriezen.²⁰ Yn Nederlân soene wy de tsjintwurdige natuergebieten yn behear by It Fryske Gea, Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten as mienskerren sjen kinne, omdat se foar in grut part mei mienskipsjild yn stân bliuwe en in wichtige iepenbiere funksje hawwe om fan de natuer te genietsjen.

Miensker as metafoar foar mienskiplik gebrûk

Ut boppesteande wittenskip wei kin de âlde term miensker ek sjoen wurde as in moderne metafoar foar it mienskiplik brûken fan it hjoeddeistich lanlik gebiet. Hoewol't it eigendom yn de praktyk foar in grut part privaat is, wurdt it gea troch alle

lagen fan de befolking yntinsyf brûkt.²¹ Dat docht bliken út in lanlik ûndersyk dêr't ek de noardlike regio yn meinaam is. Njonken wenjen en wurkjen giet it om tal fan aktiviteiten: fan bûten boartsjen, kuierjen, sporten, fytsen, farren, fiskjen oant greidefûgels beskermjen, natuer belibjen en bygelyks toarnbeisykjen. In soad minsken yn in stêd of doarp bringe in grut part fan harren frije tiid troch yn it bûtengebiet en in grut part dêrfan soe dat noch mear dwaan wolle.²² In stêd (mienskip) hat it omelân (miensker) nedich foar syn ynwenners, dat se letterlik en figuerlik sykhelje kinne en de romte hawwe om har út te libjen. Dat it bûtendoar sporten (bygelyks *survival*, *bootcamps*) tsjintwurdich sa populêr is, is dêr miskien in foarbyld fan.

De wurdearring foar it lanlik gebiet nimt ek ta mei't it lânskip in hegere kwaliteit hat, sa docht bliken út ûndersyk.²³ Yn gebieten mei krimp kin dat hydrage oan de kar fan minsken om har dêr nei wenjen te setten. Sa lizze de wenningprizen heger yn gebieten dy't wat natuer oanbelanget heech oansein wurde.²⁴ It miensker yn moderne sin hat dêrmei in grutte maatskiplike en sosjaal-ekonomyske wearde. Ut de mienskip wei is der dêrom in grut belang en dúdlike rop om yn te setten op in hege kwaliteit fan natuer en lânskip yn it bûtengebiet.

Wat docht wat?

It omtinken foar natuer en lânskip op boerelân is net allinne fan dizze tiid. Yn 1975 waard troch it doetiidske Ministearje fan CRM en fan Lânbou en Fiskerij de saneamde *Relatienota* útbrocht.²⁵ Dy

joech stipe oan boeren foar it behear fan 'fûgeltsjen en plantsjelân'. It hat de oanset west ta it hjoeddeistich agrarysk natuerbehear.²⁶ Under dy kategory wurdt yn Fryslân in bedrach útgûn fan jierliks sa'n 14 miljoen euro oan boeren foar lânskipsûnderhâld en natuerfreonlik behear as minder dong, hegere wetterpeilen en letter meane. Hoewol't dat behear net oeral likefolle opsmyt, is tsjintwurdich wol hast 85 prosint fan de oerbleaune skriezen yn Fryslân yn natuerreservaten en lân mei agrarysk natuerbehear te finen.²⁷ Dit binne tagelyk de greiden dy't maitiids opfalle fanwegen kleur, blommen en wietens. It giet yn totaal om sa'n 16.000 bunder agrarysk natuerbehear en 6.500 bunder gerslân yn reservaten²⁸. Dat is minder as 10 prosint fan it oerflak oan agrarysk gebiet yn Fryslân. Yn it boerelân sûnder oanpast gebrûk is it wat natuerwearden oanbelanget earmoede.

Yn in fyzje wêryn't it lanlik gebiet as miensker sjoen wurdt, kin it net oars as dat de oerheid mei mienskipsjild ynvestearret yn de kwaliteit fan natuer en lânskip, ek bûten de natuerreservaten. Fan 2016 ôf bart dat fia in nij stelsel fan Natueren Lânskipsbehear. Agraryske kollektiven (gearwurkjende boeren) spylje dêryn in haadrol en wy soene har sjen kinne as mienskiplike behearders fan it lânskip. Wat goed is oan it nije belied, is dat der mear stjoerd wurdt op kwaliteit. Yn omfang bliuwt it lykwols in tige beskieden ynset fan op syn heechst 10 prosint fan it agrarysk grûngebiet. Sûnder oanfoljende ynspanning bliuwe wy sitten mei in twaspoaren lânskip, ien mei (10 prosint) en ien sûnder natuerwearden (90 prosint). Dat is eins net te fertarren en dat is krekt wêr't de 'lânskips-pine' by in soad minsken weikomt. It is ek te min en te ferspraat om bygelyks skriezen en oare greidefûgels yn 'e loft te hâlden. It nije provinsjale lânbou-

belied set yn op it trochsetten fan it agrarysk natuerbehear (selde ynvestearringsnivo as earder) mar hat de ambysje om ta te wurkjen nei in duorsume, natuerynklusive lânbou yn 2025.²⁹ Om út te sykjen hoe't dat moat, stipet de provinsje it nij opsette 'Living Lab Natuurinclusieve Landbouw'.³⁰ Yn dit ynnovatyf programma kinne ideeën test wurde en kin eksperimentearre wurde mei hoe't natuerynklusive lânbou yn de praktyk it best oanpakt wurde kin.

Duorsume molke

De kontekst fan de melkfeehâlderij is anno 2017 oars as yn it ferline. Foar de yndustriële revolúsje wie de melkfeehâlderij hiel lokaal organisearre: grûn-bûn *avant la lettre*. Mei de komst fan keunstdong en krêftfoer en it fierder modernisearjen fan de agraryske sektor healwei de foarige iuw is dat model loslitten. No komme we wer yn in tiid dat de melkfeehâlderij grûn-bûn wurde moat. Dat is in grutte útdaging foar de sektor mar jout yn dizze nije tiid ek in kâns om in stap foarút te setten.³¹

De realiteit is lykwols dat in soad boeren yn 'e knipe sitte tusken in relatyf lege molke- en in hege kostpriis, foaral by hege ynvestearrings nei it loslitten fan it molkekwotum yn 2015. Yn de kontekst fan in merkeconomy liket it opfieren fan de produksje foar har de iennichste wei foarút en is der amper romte om oars (duorsumer) te buorkjen. Se binne yn dy sin te beskôgjen as wurknimmers fan de grutte spilers op 'e suvelmerk. No rint de molkepriis yn 2017 wol op, mar it fosfaatdebakel³² jout in soad ûnwissens. Is der dan wol perspektyf foar mear kwaliteit dêr't út de mienskip wei om frege wurdt?

Om yn it 'wite' gebiet (de 90 prosint) echt wat te feroarjen is in oergong nedich nei in melkfeehâlderij dy't folle mear rekken hâldt mei in sûn

17 V. Westhoff en M.F. van Oosten, *De plantengroei van de Waddeneilanden* (Schoorl 1991) en F. Zwart, *De Boschplaat: eeuwig bewegend landschap* (Assen 2010).
18 Christopher Short, 'The traditional commons of England and Wales in the twenty-first century: meeting new and old challenges', *International Journal of the Commons* 2 (2008) 2, 192-221.
19 Yn it ramt fan Kening fan 'e Greide wurdt troch Wim Hiemstra wurke oan in gearwurking tusken *Collectives & Commons*. Sjoch: <http://www.kingofthemeadows.eu/commons-collectives-2/> (rieplachte 15 septimber 2017).
20 W. Altenburg en E. Wymenga, 'Voorjaarstrek van de Grutto in West-Frankrijk', *Vogeljaar* 37 (1989) 2, 77-80.
21 Marjolein Kloek, *Zijn Nederlanders buitenmensen? Landelijk onderzoek naar gewenste en bestede tijd buiten en binnen* (Amsterdam 2016).
22 *Ibidem*.
23 F. Sijtsma et al., 'Planning nature in urbanized countries. An analysis of monetary and non-monetary impacts of conservation policy scenarios in the Netherlands', *Heliyon* 3 (2017) 3, <http://www.heliyon.com/article/e00280/>; R.A. Bijker en F.J. Sijtsma, 'A portfolio of natural places: Using a participatory GIS tool to compare the appreciation and use of green spaces inside and outside urban areas by urban residents', *Landscape and Urban Planning* 158 (2017), 155-165.
24 Michiel Daams, *Rethinking the economic valuation of natural land: Spatial analyses of how deeply people value nature in rural areas and in cities* (Groningen 2016).
25 Ministerie van CRM en Landbouw en Visserij, *Nota betreffende de relatie tussen landbouw en natuur- en landschapsbehoud*

(Den Haag 1975).
26 G.R. de Snoo e.a., *Agrarisch Natuurbeheer. Principes, resultaten en perspectieven* (Wageningen 2016).
27 D. Kleijn e.a., 'Does conservation on farmland contribute to halting the biodiversity decline?', *Trends in Ecology & Evolution* 26 (2011) 9, 474-481; F. Nijland en J. Postma, 'Hoeveel weidevogels broeden er in Fryslân?', *Limosa* 89 (2016) 1, 12-22.
28 Sifers út 2012, boarne: Compendium foar de Leefomgeving, sjoch: www.clo.nl (rieplachte 14 augustus 2017).
29 Beliedsbrieff Duorsume Lânbou, Provinsje Fryslân 14 juny 2017.
30 <https://www.kingofthemeadows.eu/living-lab-natuurinclusieve-landbouw-fryslan/>.
31 Klaas Sietse Spoelstra, 'Set dyn tosken yn in nije tiid', *Leeuwarder Courant*, 29 maaie 2017.
32 Troch de groei fan it tal kij nei it loslitten fan it molkekwotum yn 2015 wurdt it Europeeske plafond foar fosfaat op gerslân trochbrutsen, wêrtroch't de sektor krimpe moat. It 'Fosfaatreductieplan' fan it ministearje fan Ekonomyske saken (febrewaris 2017) foarsjocht deryn dat de fosfaatlêst keppele wurdt oan de beskikbere grûn per bedriuw.

boaiemlibben – want dêryn leit de basis – en romte foar natuer en lânskip. Ferskate boeren yn de provinsje binne al dwaande mei mooglikheden om mear tsjinsten oan te bieden lykas streekprodukten, soarch en lânskipsûnderhâld. Der binne no ek al boeren dy’t streekrjocht oan boargers leverje neffens it konsept fan streekboeren.³³ Utsein dizze foarbylden liket it der net op dat foarneamde feroaring op gruttere skaal ynset wurdt. De ‘fosfaatpine’ hat de sektor wol yn beweging brocht, mar om echt wat te berikken moatte wy wêze by de grutte spilers efter it hjoeddeistich agrarysk model: de banken en de suvelynndustry. Dy hâlde mear en mear rekken mei de winsk út it maatskiplik fjild wei en sette yn op mear duorsumens en omtinken foar natuerwearden.³⁴ Wol sjogge se dat oant no ta benammen as in nijsgjirrige ynvestearringsopsje foar boeren. Foar in skaalsprong moat dy stap neffens my lykwols net ôfhinklik steld wurde fan de fraach yn ’e merk, mar basearre wurde op in dúdlike kar en fyzje dat Fryske molke – ek as eksportprodukt – net allinne stiet foar earsteklas molke mar ek foar earsteklas natuer en lânskip.

No leit der al wol in soad biologyske of ‘greidemolke’ yn de supermerk, mar fierwei it grutste part fan ’e molke giet noch as bulkprodukt yn de eksport. Yn de ynternasjonale hannel wurdt de priis troch de oanfier bepaald en dêr hawwe ynweners fan Fryslân gjin ynfloed op. Mar wy kinne ús lânskip dochs net ferkwânselje foar de wrâld-ekonomy? No’t de grutte spilers yn de suvel iepensteane foar mear duorsumens is dat in prachtige kâns foar in oanpak op wei nei Duorsume Molke, wêryn’t in dúdlik hegere molkepriis foar de boeren keppele wurdt oan in duorsum lângebrûk. Fryslân soe koprinner bliuwe kinne as suvellân as it ynset op ynnovaasje fan de melkfeehâlderij wêrby’t duorsumens lykop giet mei natuer en lânskip. Yn dat ferbân pleitet heechlearaar Han Olff fan de Ryksuniversiteit Grins foar in proeftún Natuerynklusive lânbou yn Noard-Nederlân.³⁵ Dat soe gean moatte om it opsetten fan grutte en oansprekkende proefprojekten op it mêd fan natuerynklusive lânbou

begelaat troch wittenskiplik ûndersyk. Fryslân en Grinslân as lânbouprovinsjes binne der poer geskikt foar, want we hawwe hjir de kennis en beide provinsjes hawwe natuerynklusive lânbou heech op de agenda stean.

Dat it oars kin, litte in pear kollektiven yn Noard-Nederlân sjen. Op Skiermûntseach hawwe de boeren de lapen gearsmiten om kollektyf – mei alle lân yn ’e polder – oer te stappen nei biologyske melkfeehâlderij. Dêrneist is ûnder de merknamme *Weideweelde* in suvelprodukt opset troch in tal boeren dy’t foar in wat hegere molkepriis oan greidfûgelbehear dogge. De koarte ôfstân dêrby fan produsint nei konsumint fersterket sa de belutsenheid yn de mienskip.

Mienskiplike ynset foar mear kwaliteit?

It konsept fan miensker jout in dielde ferantwurdlikens, wêrby’t de noed foar natuer en lânskip foar rekken komt fan de hiele mienskip. Net allinne foar de boeren mar ek foar boargers, politike partijen, maatskiplike organisaasjes en de oerheid. Mar wat kinne wy as mienskip dwaan? Wy kinne yn alle gefallen der by de polityk en oerheid op oantrune om har yn te setten foar in mear duorsume lânbou en de sektor dêryn te stypjen. Der is in konsistint belied nedich om ta te wurkjen nei in duorsume, natuerynklusive lânbou. In boer moat witte wêr’t er oan ta is, seker om ynvestearrings te dwaan foar de langere termyn. It earder neamde ‘Living Lab’ is al in stap yn dy rjochting: ûntstien út it boargerinisjatyf ‘Kening fan de Greide’ wei en no stipe troch de provinsje.

It tal boeren dat hjoed-de-dei oerstappe wol fan gongber nei biologysk buorkjen is grutter as de merke oankin. Wy kinne dêrom as boargers kieze foar suvelprodukten fan duorsume boeren. Dêrmei jouwe wy in dúdlik boadskip, ek ta stipe fan boeren dy’t sa’n kar al makke hawwe. As wy as mienskip dat lûd dúdlik hearre litte, rjochtsje ek de grutte merkp partijen har derop, want dy binne gevoelich foar wat de konsumint wol (Unilever, Danone en bygelyks Nestlé bewege yn dy rjochting). De

boeren kinne it net allinne dwaan. It is wol wis, dat in duorsum Frysk gea net sûnder mienskip kin.

³³ <https://destreekboer.nl/> (rieplichte 14 augustus 2017).
³⁴ Op 12 maaie 2017 binne FrieslandCampina, Rabobank, it Wereld Natuur Fonds en it Louis Bolk Instituut úteinset mei de ‘Biodiversiteitsmonitor Melkveehouderij’, mei as doel om bioferskaat op it boerebedriuw te stimulearjen.
³⁵ K. de Mik, Fraachpetear mei H. Olff yn ‘Toekomst boeren: samen met de natuur’, *Broerstraat* 52 (2017) 18-19.